

Олексин І. І.,

к.е.н., доц., доцент кафедри підприємництва, торгівлі та логістики, Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ АКТИВІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ СФЕРИ ПОСЛУГ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглянуто пріоритетні напрями підвищення соціально-економічної ефективності функціонування підприємств сфери послуг в Україні. Проведено моніторинг розвитку ділової активності суб'єктів підприємницької діяльності сфери послуг. Здійснено аналіз структуроформуючих факторів, які здійснюють пріоритетний вплив на задоволення платоспроможного попиту існуючих та потенційних споживачів послуг. Виявлено та згруповано чинники обмеженості споживання населенням України послуг та наведено концептуальний підхід до нормування забезпеченості населення соціальними послугами. Досліджено тенденції розвитку сфери платних та безоплатних послуг на регіональному рівні та запропоновано систему показників оцінки даного процесу.

Ключові слова: ділова активність, економічні регулятори, ефективність, індикатор, індекс цін, підприємство, попит, пропозиція, рентабельність, соціальна послуга, споживання, сфера послуг.

Oleksyn I. I.,

Ph.D., Associate Professor, Associate Professor of the Department of Entrepreneurship, Trade and Logistics, Lviv University of Trade and Economics, Lviv

PRIORITY DIRECTIONS OF REVITALIZATION OF ACTIVITY OF THE SERVICES SECTOR ENTERPRISES IN UKRAINE

Abstract. The article considers the priority directions of increasing the socioeconomic efficiency of the service sector enterprises in Ukraine. The monitoring of the development of business activity of business entities in the sector of services was monitored. The analysis of structuring factors, which have a priority influence on satisfaction of solvent demand of existing and potential consumers of services, is carried out. The factors of the limited consumption of services by the population of Ukraine are revealed and grouped and a conceptual approach to the standardization of the provision of social services by the population is presented. The tendencies of the sphere of paid and non-paid services at the regional level are investigated and a system of indicators for evaluation of this process is proposed.

Keywords: business activity, economic regulators, efficiency, indicator, price index, enterprise, demand, supply, profitability, social service, consumption, service sector.

Постановка проблеми. Сфера послуг є своєрідною галуззю людської діяльності та зумовлена суспільним розподілом праці. Вона є вторинною галуззю суспільного виробництва, в якій створюються нематеріальні блага, що задовольняють потреби населення. Виробництво послуг приймає вторинний характер лише в тому сенсі, що розвиток сфери послуг пов'язаний із матеріальним виробництвом як зі своєю необхідною технічною базою. Будучи прибутковим видом діяльності, бізнес у сфері послуг сприяє формуванню сервісної інфраструктури та збільшенню грошового потоку в Україну та регіони. Внаслідок цього сфера послуг характеризується складними системами взаємозв'язків, які охоплюють ряд сфер економіки та є рушієм становлення інформаційно-сервісного суспільства. Рівень функціонування підприємств сфери послуг стає одним із

вагомих показників соціально-економічного розвитку суспільства. Проте, як свідчать реалії сьогодення, окремі сегменти сфери послуг розвиваються деформовано та потребують реформування, що призводить до збитковості малих підприємницьких структур та вимагає негайного пошуку напрямів активізації їх діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний стан розвитку сфери послуг набуває все більшого значення та стає предметом уваги з боку провідних науковців та спеціалістів країни. Це викликано науково-технічним прогресом у сфері матеріального виробництва, поглибленням поділу праці та зростанням соціально-економічних потреб. Теоретичним підґрунтям висвітлення даних питань можуть слугувати праці вчених світової економічної

науки: Дж. Витерса, К. Витермана, К. Лавлока, Мак-Дональда [2; 3] та інших науковців. У вітчизняній та зарубіжній літературі широко висвітлюють питання маркетингу [9] та менеджменту послуг; особливостей функціонування світового ринку послуг [7, 8]; сервісу та комплексного підходу до визнання сутності сфери послуг [5]; розвитку просторової системи послуг [4]. Вагомий внесок у дослідження соціально-економічного розвитку сфери послуг зробили такі науковці: Н. Ващенко, Є. Воронова, Т. Кальченко, Ю. Коваленко, М. Мальська, О. Нестеров, А. Румянцев, Л. Петрашко, Т. Циганкова, І. Чаус, А. Шлійко та інші.

Теоретичні та низка методичних проблем стосовно виявлення чинників обмеженості споживання населенням України послуг та розробки концептуального підходу до нормування забезпеченості населення соціальними послугами; питання формулювання тенденцій розвитку сфери платних та безоплатних послуг на регіональному рівні та наукові підходи до соціально-економічної оцінки даного процесу, залишаються мало розробленими та недостатньо висвітленими у наукових публікаціях.

Постановка завдання. Основною метою статті є виявлення напрямів підвищення соціально-економічної ефективності функціонування підприємств сфери послуг в Україні на основі розвитку їх ділової активності.

послуг зароджується після матеріального виробництва та розвивається на основі останнього. Економічно ці сфери тісно взаємопов'язані. Постійний характер взаємозв'язку викликаний неперервністю процесів виробництва та споживання життєвих засобів. Форми прояву цього взаємозв'язку різноманітні. Одна з них полягає у безперервному взаємному обміні результатами діяльності працівників матеріального виробництва та сфери послуг. У процесі цього обміну в господарський оборот країни надходять не тільки матеріальні блага, але й послуги, які задовольняють різноманітні потреби споживача. Внаслідок цього економічна природа взаємозв'язку між даними сферами характеризується двома сторонами: виробничою та розподільчою.

Виникнення в матеріальному виробництві нових видів та різновидів послуг та зростання обсягів реалізації традиційних послуг сприяє збільшенню чисельності спеціалізованих підприємств на ринку послуг. Цьому допомагає інформатика, яка надає виробникам послуг можливість розширювати географію своєї діяльності, спираючись на сучасні засоби зв'язку та обчислювальної техніки. З метою зміцнення конкурентних позицій на ринку участь в організації торгівлі послугами все більше розпочали брати виробничі підприємства, які спеціалізуються на реалізації сервісних послуг.

Очікування підприємницьких структур сфери послуг у 2017 році щодо перспектив розвитку їхньої ділової активності проілюстровано на рис. 1.

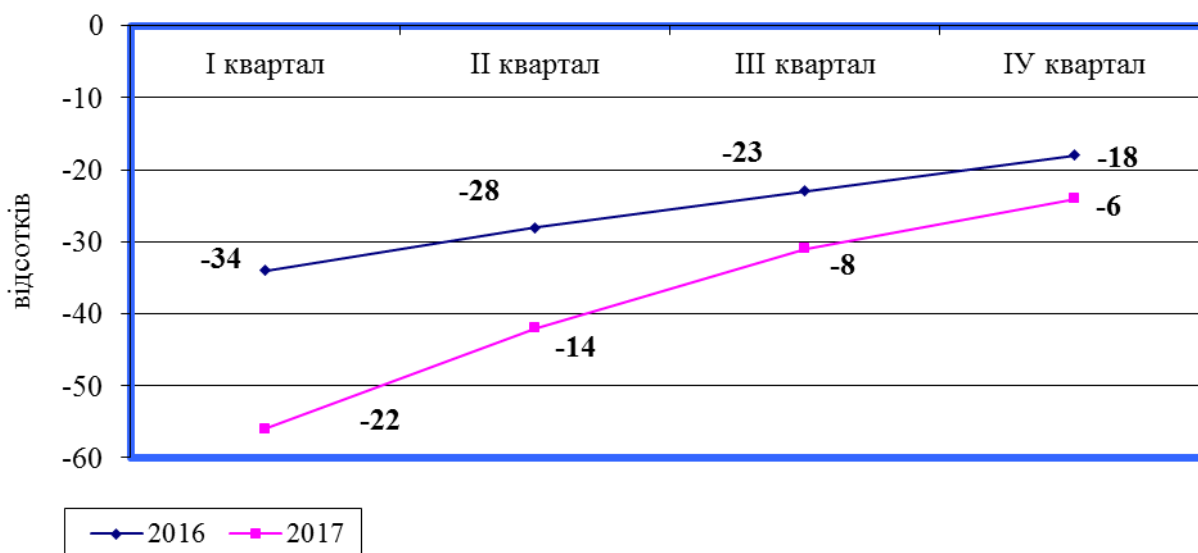

Рис. 1. Індикатор ділової впевненості підприємницьких структур у сфері послуг

Примітка: складено на основі [6]

Виклад основного матеріалу дослідження. Об'єктивною передумовою виникнення та розвитку сфери послуг – значною за обсягами галузі підприємницької діяльності – є відповідний рівень суспільної потреби у послугах. Об'єктивна основа функціонування цієї сфери – відповідно високий рівень розвитку матеріального виробництва. Історично сфера

Так, у III кварталі 2017 року індикатор ділової впевненості у сфері послуг підвищився порівняно з II кварталом 2017 року на 6 в.п. і становить (-8%). Усі складові для розрахунку цього індикатора мають такі від'ємні значення балансів: 1) щодо бізнес-ситуації за квітень-червень 2017 року – (-10%); 2) стосовно попиту на послуги (обсягу реалізації

послуг) за квітень-червень 2017 року – (-9%), а очікування за цим показником у III кварталі 2017 р. становлять (-6%).

Вищезазначене дає підставу для виокремлення пріоритетних чинників, які призводять до деформованого розвитку підприємництва в сфері послуг (рис. 2).

собою сукупність великої кількості економічно неоднорідних галузей послуг та скерована на практичне досягнення цілей ринкової економіки. На відміну від промислової діяльності, об'єктами економічного впливу сфери послуг є, як правило, не сировина, матеріали та сили природи, а різноманітні сторони суспільного буття: людина та засоби її

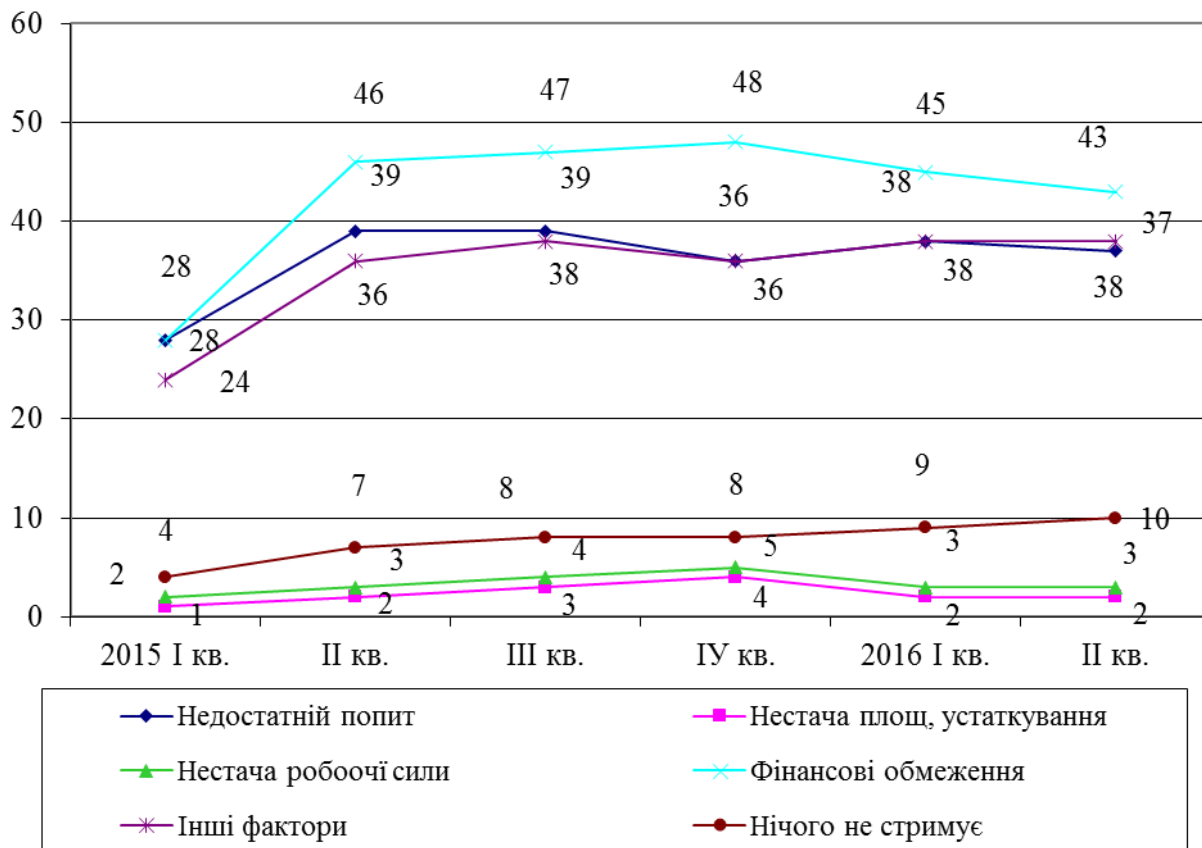

Рис. 2. Фактори, що стримують підприємницьку діяльність у сфері послуг

Примітка: складено на основі [6]

За результатами обстеження підприємств сфери послуг виявлено такі очікування щодо стану їхньої ділової активності у 2018 році порівняно з попередніми: 1) зменшення кількості працівників на підприємствах сфери послуг; 2) зростання цін на послуги підприємств сфери послуг; 3) зниження рівня рентабельності підприємств сфери послуг; 4) зниження впливу на роботу підприємств сфери послуг такого стримуючого чинника, як фінансові обмеження; 5) збільшення капітальних витрат у сфері послуг.

На нашу думку, зростання ділової активності у сфері послуг стане можливим завдяки забезпеченню фінансової стабільності, посиленню процесу дерегуляції та дієздатності органів влади різних рівнів, а також проведенню послідовної економічної політики і структурних реформ.

У сталих ринкових умовах сфера послуг отримує об'єктивний та економічно обґрунтований розвиток, а процес функціонування галузей послуг має суспільно необхідний характер. Сфера послуг являє

споживання (побутове обслуговування), її мислення (культурне обслуговування, просвіта, освіта), здоров'я (медичне обслуговування, фізична культура та спорт), житло (житлово-комунальне обслуговування), потреби у переміщенні (служби пасажирського транспорту), зв'язок (поштова служба, інтернет- зв'язок), харчування (ресторанне господарство) тощо.

В умовах сьогодення перелічені підрозділи сфери послуг отримали достатньо чітке організаційно-правове оформлення у вигляді галузей послуг, систем та галузей суспільного обслуговування. Розширення та подальша диференціація галузей сфери послуг є об'єктивним наслідком процесу суспільного розподілу праці та вдосконалення виробничих відносин.

В економічній практиці сферу послуг особистого споживання прийнято розподіляти на сфери платних та безоплатних послуг.

Сфера платних послуг формується і функціонує на принципах купівлі-продажу послуг як результату певної виробничо-господарської діяльності. При цьому виробником послуг є підприємницька або державна організація, споживачем – населення. Індекс споживчих цін у грудні 2016 року порівняно з попереднім місяцем становив 100,9%, за 2016 рік у цілому – 112,4% (рис. 3).

Сфера безоплатних послуг формується і функціонує за рахунок державного бюджету. Внаслідок цього безоплатність послуг носить відносний характер, оскільки вони оплачуються суспільством у цілому. Співвідношення між обсягами платних і безоплатних послуг населенню визначається законодавчими актами кожної країни і залежить від можливостей суспільства.

На кінець 2016 року в сфері послуг працювало понад 703,3 тис. підприємств – юридичних осіб та їхніх відокремлених підрозділів, основним видом діяльності яких є надання нефінансових послуг [6]. Фактично працювало 94,8% загальної кількості. Це зумовлено тим, що деякі підприємства, які обрали основним видом діяльності надання послуг, тимчасово призупинили діяльність або змінили основний вид діяльності на такий, що не належить до сфери послуг. Більше половини підприємств, що надавали споживачам різноманітні послуги, функціонували у семи регіонах України: м. Києві, Дніпропетровській, Одеській, Львівській, Харківській, Запорізькій та Київській областях.

Результат від операційної діяльності підприємств сфери послуг протягом останніх п'яти років характеризувався негативною тенденцією щодо

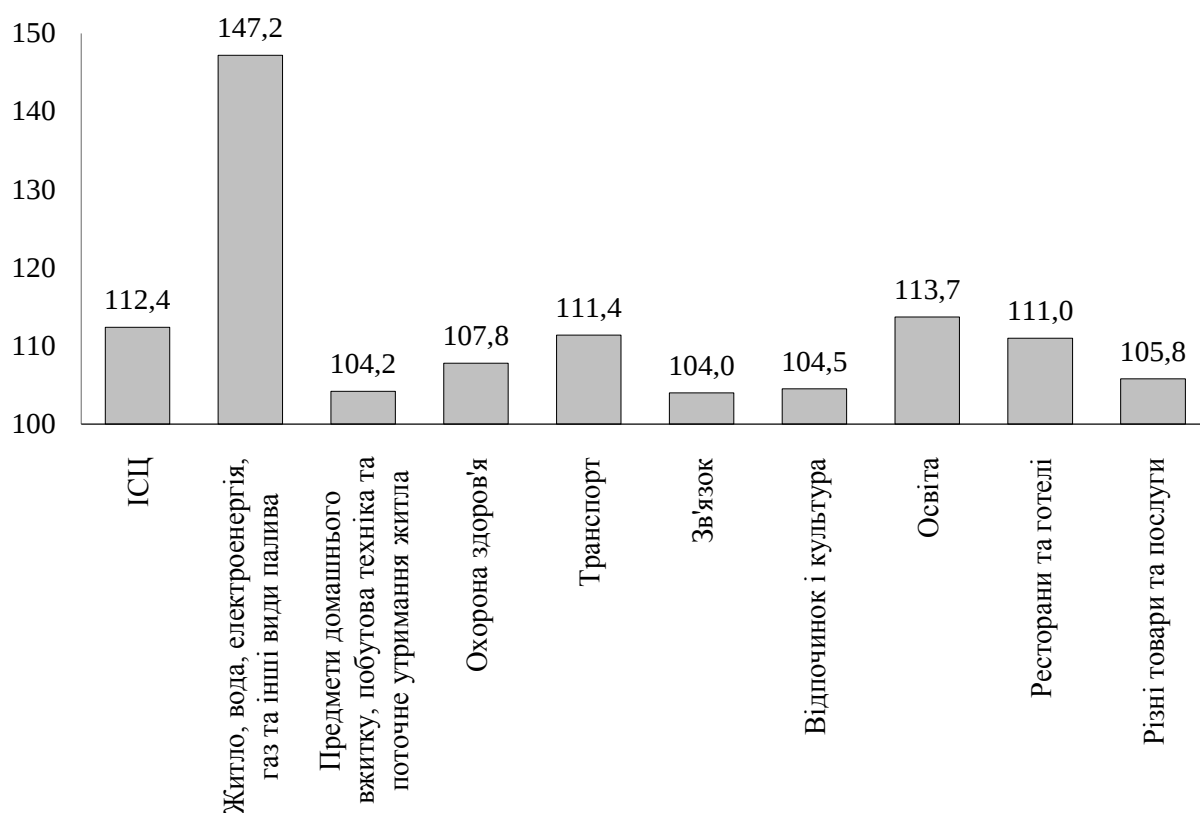

Рис. 3. Індеси споживчих цін у 2016 році (грудень у % до грудня попереднього року)

Примітка: складено на основі [6]

Сфера послуг є відкритою системою, яка функціонує не відокремлено, а у взаємодії з усіма соціально-економічними рівнями та суб'єктами. В основу цих взаємодій покладено взаємозв'язки, в яких перетинаються чи зникають інтереси мікрота макросередовища. Дані зв'язки виникають під впливом структуроформуючих факторів і реалізуються в процесі задоволення платоспроможного попиту існуючих та потенційних споживачів пропозицією послуг. На формування та розвиток структури сфери послуг здійснюють пріоритетний вплив як макроекономічні, так і мікроекономічні фактори.

катастрофічного зменшення, що призвело до збиткової роботи більшості суб'єктів бізнесу галузі. Це пов'язано із збільшенням витрат операційної діяльності протягом 2012-2016 років у 1,6 рази. Це негативно вплинуло на рівень рентабельності суб'єктів господарювання сфери послуг. Протягом 2017 року ситуація з провадженням бізнесу в сфері послуг дещо покращується. Окремі види діяльності знову стають рентабельними, зокрема транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність, а також професійна, наукова та технічна діяльність.

Одним із ключових макроекономічних факторів є динамічний розвиток малого підприємництва.

Станом на 2016 рік загальна кількість малих та мікропідприємств у сфері послуг становила 90-95%. Проте спостерігається стала тенденція до зменшення їх кількості до 4%. Виходячи з ролі, яку виконує мале підприємництво у національній економіці, та особливостей виробництва послуг, можна вважати, що малий бізнес є важливою складовою ринкового механізму в сфері послуг. Малі підприємства сфери послуг характеризуються високою динамічністю, гнучкістю та маневреністю, достатньо високою здатністю до виживання і швидким реагуванням на зміну кон'юнктури ринку, а їх діяльність сприяє вирішенню цілого ряду проблем, а саме:

- розвитку культури господарювання;
- насиченню ринку послугами, подоланню монополізму та розширенню конкуренції;
- створенню нових робочих місць і подоланню безробіття;
- значному підвищенню ефективності використання виробничих ресурсів;
- здійсненню швидкої окупності витрат.

резерви потенціалу галузей сфери послуг. Стосовно особливості розвитку сфери послуг на регіональному рівні здійснювати моніторинг доцільно за допомогою системи показників, наведених у табл. 1.

Територіальний індекс розвитку сфери послуг пропонується розраховувати за формулою:

$$I_I = \sqrt[3]{I_{ОРДН} \cdot I_{РРПП} \cdot I_{КП}}, \quad (1)$$

де I_I – територіальний індекс розвитку сфери послуг; $I_{РРПП}$ – індекс рентабельності реалізації послуг; $I_{КП}$ – індекс кількості працівників суб'єктів бізнесу сфери послуг на 10000 мешканців.

Варто також зазначити, що сучасний стан розвитку сфери послуг, скерованих на особисте споживання для населення країни, має свої особливості, а саме: найбільшу питому вагу займають індивідуальні послуги. Так, у 2016 році обсяг реалізованих послуг підприємствам, організаціям та установам становив 64,7%, населенню – 26,0%, іншим структурам – 9,3%.

Зауважимо, що значні частки в обсязі послуг,

Таблиця 1

Система показників оцінки розвитку сфери послуг на регіональному рівні

Показник	Методика розрахунку
Ступінь територіального розвитку сфери послуг за показниками реалізації	• обсяг реалізації на душу населення; • обсяг реалізації на 1 працівника; • обсяг реалізації послуг на 1 суб'єкт бізнесу сфери послуг; • обсяг реалізації послуг на 1 грн. середньодушового доходу
Рентабельність	• рівень прибутку на 1 працівника сфери послуг; • рентабельність основних фондів суб'єктів бізнесу сфери послуг; • рентабельність оборотних активів суб'єктів бізнесу сфери послуг; • рентабельність капіталу суб'єктів бізнесу сфери послуг; • рентабельність реалізації послуг суб'єктів бізнесу сфери послуг
Рівень забезпеченості суб'єктами бізнесу сфери послуг	• кількість працівників сфери послуг на 10000 мешканців; • кількість працівників сфери послуг на 1 суб'єкт бізнесу сфери послуг; • кількість суб'єктів бізнесу сфери послуг на 10000 мешканців; • кількість суб'єктів бізнесу сфери послуг на 1 кв. км території
Територіальний індекс розвитку сфери послуг	• розраховувати за формулою (1)

На нашу думку, економічна підтримка функціонування та розвитку малих та мікропідприємств, поряд із середнім та крупним бізнесом сфери послуг, повинна бути стратегічним напрямком державної й регіональної політики. Особливості функціонування та динаміка розвитку сфери послуг за своєю специфікою мають чітко виражену регіональну орієнтацію. Внаслідок цього важливим макроекономічним фактором є оптимізація структури економіки країни, регіону. Саме мале підприємництво сфери послуг повинно здійснити суттєвий вплив на формування макроекономічних показників, які характеризують розвиток економіки регіону. В свою чергу, виконання цієї умови потребує створення сприятливих передумов формування сфери послуг із боку владних регіональних структур. Зокрема, враховуючи специфіку конкретної території, доцільно використати акумульовані в підприємницькому секторі

реалізованих населенню протягом 2016 року, склали послуги транспорту (25,1%) й послуги телекомунікацій (електрозв'язку) (24,9%). Окрім зазначених, у населення користувалися попитом послуги освіти (17,2%), з тимчасового розміщування й організації харчування (9,6%), з охорони здоров'я (7,4%), з діяльності у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування (5,9%), мистецтва, спорту, розваг та відпочинку (2,1%), з проведення операцій із нерухомим майном (1,7%).

На основі проведеного аналізу виявлено наступні характерні тенденції для надання індивідуальних послуг: 1) значний вплив на розвиток даного сегмента сфери послуг здійснює рівень тарифів; 2) особливо низький показник споживання відмічено за послугами з ремонту та технічного обслуговування офісної та електронно-обчислювальної техніки, по створенню добробуту в побуті населення та у сфері фотографування.

Рис. 4. Концептуальний підхід до нормування забезпеченості населення соціальними послугами

Перспективні напрями розвитку сфери послуг

Напрямок	Заходи втілення
Орієнтація на розвиток малих підприємницьких структур, приватної форми власності	• держава повинна зайняти активну позицію по створенню умов, які б сприяли розвитку бізнесу в сфері послуг, застосовуючи для цього економічні механізми та юридичні закони, що захищають права суб'єктів бізнесу; • створення гнучкої системи надання мікрокредитів та регіональних гарантійних фондів; • подальше проведення приватизації функціонуючих державних структур у сфері послуг населенню повинно відбуватись із врахуванням специфіки різновидів послуг, їх соціального значення в житті людини
Забезпечити випереджувальне зростання послуг у структурі фонду споживання	• забезпечити високу якість надання послуг; • частина послуг, які є соціально значущими для населення (входять до складу мінімального споживчого бюджету) та попит на них не може бути задоволений методом самообслуговування, повинні бути безоплатними
Створення оптимальної мережі інфраструктурного забезпечення сфери послуг	• забезпечити рівнодоступність послуг по території країни та для окремих груп населення; • комплексне використання поряд із стаціонарними установами та підприємствами соціально-побутового обслуговування сільського населення пересувні кооперативи побуту, лікувальні та культурні заклади; • ефективно використання віртуальних форм та методів надання послуг
Перелік платних і безоплатних послуг повинен встановлюватися державою та регулярно переглядатися у відповідності зі змінами добробуту населення, макроекономічною ситуацією в країні	• принципи визначення платності послуг повинні тісно пов'язуватись із рівнем доходів окремих прошарків населення, політикою соціального захисту незапрацездатного населення; • бізнес у сфері безоплатних послуг для населення повинен ґрунтуватися на договірних засадах, фінансуватися за рахунок державного або місцевих бюджетів і носити безприбутковий характер; • бізнес у сфері платних послуг для населення повинен формуватися виключно на комерційній основі
Перехід до динамічної форми обслуговування, яка відповідає формулі: «установа до споживача»	• пропозиція соціально-побутових послуг для населення стане доступною як фізично, так і економічно, та виконання цієї вимоги буде досягнуто з мінімально можливими затратами

Слід відзначити, що, окрім показників ефективності, на розвиток сфери послуг для населення істотний вплив здійснює нерівномірність розміщення суб'єктів бізнесу (надавачів послуг) та їх віддаленість від споживачів. На це вказує радіус обслуговування, який практично за всіма видами послуг перевищує відстані пішохідної доступності (1 км). Серед специфічних чинників пріоритетний вплив здійснюють якісні характеристики послуг та рівень технології надання послуг, а серед загальних чинників ступінь задоволення потреб споживачів, рівень культури обслуговування та прожитковий рівень населення. Найменший вплив на розвиток сфери послуг має статевікова структура населення.

Враховуючи вищезазначене, на рисунку 4 запропоновано концептуальний підхід до нормування забезпеченості населення соціальними послугами.

На наш погляд, у процесі формування регіональної Програми розвитку сфери послуг слід враховувати пріоритетні напрями та заходи щодо їх запровадження (табл. 2).

За нашими розрахунками, рекомендовані для запровадження заходи дозволять активізувати розвиток сфери послуг, підвищать ефективність діяльності підприємницьких структур у 1,5 рази та сприятимуть динамічному розвитку національного господарства країни.

Висновки і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. Матеріали дослідження, на нашу думку, є підставою стверджувати, що найкращі показники діяльності за обсягами та за видовою структурою послуг є характерними для підприємств колективної форми власності. Вважаємо, що питанням дерегулювання та розвитку малого підприємництва у сфері послуг приділяється недостатня увага. Активізація діяльності підприємств сфери послуг значною мірою залежить від державної підтримки та зокрема вдосконалення спрощеної системи оподаткування, надання податкових та інших пільг, фінансової допомоги тощо.

Подальші дослідження повинні бути спрямовані на дослідження соціально-економічного механізму реалізації послуг і державне регулювання сфери послуг. На наш погляд, важливо встановити юридичний статус таких підприємницьких структур як «мале підприємство», адже основна питома вага суб'єктів бізнесу в сфері послуг віднесена до цієї категорії організаційно-правових форм. Важливо привести типові структури підприємницької діяльності на ринку послуг у відповідність із економічними важелями та методами в правових аспектах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Організація і технологія надання послуг : навч. посіб. / В. В. Апопій, І. І. Олексин, Н. О. Шутовська, Т. В. Футало. – К. : ВЦ “Академія”, 2006. 312 с.
2. Лавлок Кристофер. Маркетинг услуг: персонал, технология, стратегия / Лавлок Кристофер; [пер. с англ.]. – [4-е изд.]. – М. : Издательский дом “Вильямс”, 2005. – 1008 с.
3. Мак-Дональд М. Сфера услуг. Полное пошаговое руководство по маркетинговому планированию / М. Мак-Дональд, Э. Пэйн; [пер. с англ.]. – М. : Эксмо, 2009. – 448 с.
4. Мальська М. П. Просторові системи послуг (теорія, методологія, практика) : монографія / М. П. Мальська. – К. : Знання, 2009. – 363 с.
5. Нестеров А. В. Сервис и услуги: комплексный подход / Нестеров А. В. – М. : ГУ ВШЭ, 2007. – 150 с.
6. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Румянцев А. П. Світовий ринок послуг : навч. посіб. / А. П. Румянцев, Ю. О. Коваленко. – К. : ЦНЛ, 2006. – 456 с.
8. Світовий ринок товарів та послуг : у 2-х ч. : підручник / А. А. Мазаракі, Є. М. Воронова, І. В. Чаус, Н. П. Ващенко. – Х. : Ранок, 2008. – 240 с.
9. Ткаченко Л. В. Маркетинг послуг : підручник / Л. В. Ткаченко. – К. : ЦНЛ, 2003. – 192 с.
10. Циганкова Т. М. Міжнародна торгівля : навч. посібник / Т. М. Циганкова, Л. П. Петрашко, Т. В. Кальченко. – К. : КНЕУ, 2001. – 488 с.

11. Шлійко А. В. Економіка підприємництва на ринку товарів і послуг : навч. посіб. / А. В. Шлійко. – К. : ЦНЛ, 2008. – 376 с.

REFERENCES

1. Apopij, V. V. Oleksyn, I. I. Shutovs'ka, N. O. and Futalo, T. V. (2006), Orhanizatsiia i tekhnolohiia naddannia posluh, VTs “Akademiia”, K., 312 s.
2. Lavlok Kristofer (2005), Marketing uslug: personal, tehnologija, strategija, 4 nd ed, Izdatel'skij dom “Vil'jams”, M., 1008 s.
3. Mak-Donal'd M. and Pjejn Je. (2009), Sfera uslug. Polnoe poshagovoe rukovodstvo po marketingovomu planirovaniju, Jeksmo, M., 448 s.
4. Mal's'ka, M. P. (2009), Prostorovi systemy posluh (teoriiia, metodolohiia, praktyka), Znannia, K., 363 s.
5. Nesterov, A. V. (2007), Servis i uslugi: kompleksnyj podhod, GU VShJe, M., 150 s.
6. Ofitsijnyj sajт Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy, available at : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
7. Rumiantsev, A. P. and Kovalenko, Yu. O. (2006), Svitovyj rynok posluh, TsNL, K., 456 s.
8. Mazaraki, A. A. Voronova, Ye. M. Chaus, I. V. and Vaschenko, N. P. (2008), Svitovyj rynok tovariv ta posluh : u 2-kh ch., Ranok, Kh., 240 s.
9. Tkachenko, L. V. (2003), Marketynh posluh, TsNL, K., 192 s.
10. Tsyhankova, T. M. Petrashko, L. P. and Kal'chenko, T. V. (2001), Mizhnarodna torhivlia, KNEU, K., 488 s.
11. Shlijko, A. V. (2008), Ekonomika pidpriemnytstva na rynku tovariv i posluh, TsNL, K., 376 s.
- 12.